

Opium of the people, by the people for the people. Christendom, religie en politiek in de Verenigde Staten

Danny Praet

Religie en politiek zijn in de Verenigde Staten van Amerika (VS) op een heel aparte manier met elkaar verweven.¹ De stichtingsmythe van de VS wil doen geloven dat het land gesticht is op basis van een idee: op basis van idealen, met name de idealen van vrijheid van geweten en vrijheid van geloof. In deze versie van het verleden namen “*The Pilgrim Fathers*” in 1620 de Mayflower richting het Beloofde Land om verlost te zijn van de specifieke tirannie van een staatsgodsdienst zoals *the Church of England*. In werkelijkheid zijn de eerste Anglo-Amerikaanse koloniën natuurlijk gesticht door het Engelse koningshuis en een aantal handelscompagnieën om de Spaanse expansie in de Nieuwe Wereld tegen te gaan en te vermijden dat de Spanjaarden op economisch en geopolitiek vlak een onaanvechtbaar monopolie zouden verwerven. Het eerste initiatief kwam van Koningin Elizabeth I (1533-1603), bijgenaamd “the Virgin Queen”, maar Jamestown, Virginia, de eerste permanent bewoonde Angelsaksische nederzetting, zou pas tot stand komen in 1607, onder haar opvolger koning James I (1566-1625).² Dat de economische factor bepalend is geweest voor de unieke combinatie tussen politiek en religie in de VS komt reeds in die vroegste vestigingen naar voren. Noord-Amerika bleek al snel niet het El Dorado te zijn dat de Spanjaarden in het Zuiden hadden ontdekt, en men had gemotiveerde landbouwers en handelaren nodig om van de kolonisatie een succes te maken. In de allereerste plannen was religieuze vrijheid geenszins aan de orde maar als men de moeilijkheden kon oplossen door religieuze “dissenters” toe te laten, dan waren de prioriteiten snel geordend. De London Company had van de koning de concessie gekregen voor deze kolonie en de overtochten van kolonisten, de lokale organisatie e.d. werden grotendeels overgelaten aan handelscompagnieën. Reeds in

Veel Amerikanen menen ook dat moraliteit gefundeerd moet zijn in geloof.

Virginia was religieuze tolerantie “policy” en onze documentatie geeft hiervoor zeer expliciete redenen aan. Zo lezen we in een brief die de Lords of Trade in London richtten aan de bestuurders van Virginia: “A free exercise of religion ... is essential to enriching and improving a trading nation. It should be ever held sacred in His Majesty’s colonies.” Een gelijkaardige les in het economische nut van godsdienstvrijheid ontving trouwens ook Peter Stuyvesant in Nieuw Amsterdam: de rijkdom van Oud Amsterdam was te danken aan de aantrekkingskracht van een stad die bereid was te functioneren als een asiel. Vrij verkeer van personen en goederen noopte tot vrije religie en het tweede bevorderde het eerste.³ Het gewin heeft in de Verenigde Staten dus altijd voorop gestaan.

Maar opportunisme en idealisme konden in de uitzonderlijke omstandigheden van de kolonisatie van de Nieuwe Wereld convergeren. Heel wat staten zijn gegroeid uit concessies die aan *dissenters* de gelegenheid gaven om hun religie in vrijheid uit te oefenen in een apart, “nieuw” gebied. Deze mensen kwamen niet allemaal uit de Oude Wereld; ook binnen de reeds bestaande staten was er van in de vroegste stadia een dynamiek waarin groepen zich afscheurden – of verbannen werden! – en elders een nieuwe stad of gemeenschap stichtten om hun politieke en religieuze idealen in de praktijk te kunnen brengen. Zo werd de staat Maryland in 1634 gesticht om katholieken een plaats te geven. William Penn en een aantal andere “Friends” of “Quakers”⁴ kochten in 1681 een concessie en stichtten daar de “Free Society of Traders.” Er waren vrijwel geen religieuze restricties voor wie wilde komen wonen en

werken in wat later de staat Pennsylvania zou worden: men moest het monotheïsme onderschrijven én (daarbinnen) een voorstander zijn van religieuze tolerantie. Nog een derde voorbeeld biedt de staat Rhode Island. De onmiskenbaar religieuze naam van haar hoofdstad, Providence, wijst op een bewogen ontstaansgeschiedenis. Haar stichter, Roger Williams, was in 1636 door de Puriteinen en de Massachusetts Bay Company verbannen uit Boston en Salem, omwille van zijn protesten tegen de politieke controle over religieuze aangelegenheden. Hij benadrukte, vanuit een oprecht religieuze overtuiging, dat echt geloof nooit kan en dus nooit mag afgedwongen worden en wou een maatschappij waarin het individuele geweten waarlijk vrij was. Hij zou de eerste Baptistkerk stichten in Providence, maar later elke vorm van georganiseerde godsdienst afwijzen. Hij leerde de taal van de Indianen en stelde dat hun religiositeit in de ogen van God misschien wel evenwaardig was aan het christendom. Hij kocht zelfs het land waarop hij zijn nederzetting bouwde van de Indianen. Hij nam het dus niet gewoon in bezit en hij had al helemaal geen concessie van de Engelse koning of een handelscompagnie. Dit soort “anarchisme” werd niet getolereerd en om zijn experiment te redden, maakte hij later reizen naar Engeland om de nodige toelatingen te krijgen. Providence werd een toevluchtshaven voor verstotelingen. Ook de “profetes” Anne Hutchinson, die claimde persoonlijke revelaties te ontvangen, werd twee jaar later verbannen uit Massachusetts en vestigde zich in Rhode Island. In diezelfde staat, in Newport, zou later trouwens de eerste officiële synagoge van de VS ingewijd worden.⁵

Hoewel religie, politiek en economie altijd in wisselwerking hebben gestaan in de VS, is een streven naar vrijheid en autonomie

op elk van deze vlakken dus aanwezig geweest en het is moeilijk uit te maken wat er voor de betrokkenen primeerde. Ons interesseert hier echter vooral de manier waarop de geschiedenis is geschreven en de manier waarop het zelfbeeld van de VS is geëvolueerd. Een belangrijke component van dat zelfbeeld wordt ook gevormd door de Burgeroorlog (1861-1864), waarvan Karl Marx reeds de economische werkelijkheid heeft besproken.⁶ Ook de Secesieoorlog is immers meteen ingepast in de Amerikaanse vrijheidsmythologie. We citeren enkel een paar zinnen uit de *Gettysburg Address*, gehouden door Abraham Lincoln op 19 november 1863 ter herdenking van deze cruciale veldslag en zijn ca. 58.000 doden en gewonden.⁷ Hij sprak er van een natie die gebaseerd zou zijn op een ideaal en ook een roeping heeft om dat ideaal uit te dragen: “a new nation, conceived in liberty and dedicated to the proposition that all men are created equal.” De redevoering, die integraal gegrift staat op een van de belangrijkste politieke schrijnen van de VS, het Lincoln Memorial in Washington, sloot hij af met de woorden die zo vaak geciteerd zijn dat men ze wel bijna moet persifleren: “... we here highly resolve that these dead shall not have died in vain; that this nation, under God, shall have a new birth of freedom, and that government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth.”

Maar de Onafhankelijkheidsoorlog en de documenten die hieraan ontsproten zijn – de Onafhankelijkheidsverklaring, de Grondwet en *The Bill of Rights* – moeten het echte startpunt vormen van een bespreking van de relatie tussen politiek en religie in de VS. Hier zijn keuzes gemaakt die twee basisaspecten van de verhouding tussen religie en politiek in de VS hebben bepaald: de enorme diversiteit van het religieuze landschap, waarin geen enkele godsdienst staatssteun mag krijgen, en de religieuze aura waarmee de natie zelf omkleed wordt. Politieke onafhankelijkheid van het Britse Rijk veronderstelde in 1776 uiteraard ook een breuk met de Anglicaanse Kerk: sinds 1534 (*Act of Supremacy*) is de Britse monarch ook het hoofd van de *Church of England*. Bovendien waren Kerk en Staat in het Britse Rijk zeer nauw met elkaar verweven. Na de dood van Cromwell († 1658) en de restauratie van de monarchie had men even genoeg van de excessen

van de Puriteinen. Men wilde verder een nieuwe burgeroorlog tussen katholieken en anglicanen vermijden. Daarom is de zogenaamde *Test Act* afgekondigd (1673): enkel anglicanen mochten een publiek ambt of een militaire functie uitoefenen en elke kandidaat moest daarom publiekelijk een aantal pro-anglicaanse en, vooral, een aantal antikatholieke geloofspunten onderschrijven. In het Verenigd Koninkrijk is deze publieke geloofstest pas afgeschaft in 1828-9. De Amerikaanse grondwet zal hiertegen zeer expliciet bepalen dat staatsbeambten aan geen enkele religieuze test onderworpen mogen worden.⁸

A wall of separation

Maar we lopen vooruit op de gemaakt keuzes. De Onafhankelijkheidsverklaring (4 juli 1776) bevat wel nog verwijzingen naar een god, maar het is een zeer filosofische, deïstische god die in het begin der tijden is opgetreden als schepper, maar verder geen concrete rol meer speelt. Het goddelijke principe heeft de natuurwetten en het natuurrecht ingesteld en hierop kunnen de mensen dan verder autonoom hun bestuursvorm en hun individuele rechten baseren. Wanneer een bestuursvorm deze rechten niet langer garandeert, staat het de mensen vrij een andere bestuursvorm in te stellen.⁹ God wordt enkel in die zin aanroepen als “the Supreme Judge of the World” en de ondertekenaars betrouwen wel op “the Protection of divine Providence” maar de invloed van de Verlichting en het Deïsme is al zeer uitgesproken.

Dit is nog veel sterker het geval in de Grondwet, waar het woord “god” geen enkele keer vermeld wordt en men geen enkele referentie naar een opperwezen aantreft, behalve dan buiten de eigenlijke tekst, net voor de handtekeningen van de vertegenwoordigers: in de conventionele, “notariële” aanduiding van het jaartal in de vorm van de frase “...in the year of our Lord...”¹⁰ De originele dertien Staten ondertekenden *The Constitution of the United States* in Philadelphia in mei 1787. Ongeveer alle ondertekenaars waren lid van een vrijmetselaarsloge en de meesten waren aanhangers van een deïstische, moreel-rationalistische vorm van christendom. Hoe radicaal deze verlichte vorm van christendom kon zijn, kan men goed illustreren door de figuur van Thomas Jefferson

(1743-1826). Hij was een van de belangrijkste auteurs van de Onafhankelijkheidsverklaring, is de derde president van de VS geweest (1801-1809), en hij heeft een eigen Bijbelversie uitgebracht. Hierin kwam de invloed van de Verlichting zo sterk tot uiting dat hij het leven van Jezus herleidde tot het brengen van een morele boodschap. Hij gaf het als titel gewoon *The Life and Morals of Jesus*. Elk wonder was uit zijn bijbeltekst geschrapt: zelfs de verrijzenis kreeg geen plaats in zijn evangelie. Het eindigt met het afsluiten van het graf. Daarna gaan de betrokkenen weg: point final. Jefferson was een antiklerikaal en een fervent voorstander van een absolute scheiding tussen Kerk en Staat.

De centrale tekst voor de verhouding tussen Kerk en Staat in de VS vindt men in het eerste van tien amendementen op de Grondwet, die bekend staan als de “Bill of Rights”, en die geratificeerd zijn in 1791. Het eerste amendement luidt: “*Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press, or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.*” Het expliciet religieuze luik van het eerste amendement begrijpt men doorgaans als een combinatie van twee clausules die enerzijds verduidelijken dat de Staat geen enkele godsdienst tot staatsgodsdienst mag verheffen (de “non-establishment-clause”) maar ook omgekeerd geen beperkingen mag opleggen aan de vrije uitoefening van godsdienst (de “free exercise clause”). De verdere rechten op vrije meningsuiting, vrije pers en het recht op vrije vereniging gelden dan natuurlijk ook voor het uiten van religieuze opvattingen en het organiseren van religieuze gemeenschappen. Ondanks dit eerste amendement zijn trouwens tot 1833 “established churches” blijven bestaan: niet op het niveau van de federale overheid maar wel op het niveau van de afzonderlijke staten. Thomas Jefferson verduidelijkte reeds in 1802, dus tijdens zijn presidentschap, dat hij dit amendement interpreteerde als “a wall of separation between Church and State”. Deze bekende zinsnede vinden we in een officieel antwoord op een vraag van een groepering van Baptists over het gebruik van (hun) belastinggeld voor de financiering van (andere) erediensten: “I contemplate with

sovereign reverence that act of the whole American people which declared that their legislature should 'make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof', thus building a wall of separation between Church and State."¹¹

Het eerste amendement is een van de meest geïnterpreteerde zinnen uit de Amerikaanse rechtsgeschiedenis.¹² Het moge duidelijk zijn dat tussen de interpretatie van Jefferson en de door Bush ingevoerde en door de Staat gefinancierde "faith based initiatives" meer dan een nuance gaapt. Heel wat christenen zijn zelf tegenstanders van elke vorm van inmenging door de Staat, maar anderen argumenteren dan weer dat het eerste amendement niet uitsluit dat de Staat bepaalde initiatieven zou financieren zolang er maar geen structurele discriminatie ontstaat van de ene religieuze groep tegenover de andere. We gaan hierop later verder in.

Religieuze diversiteit

Hoewel deze interpretaties het land nog steeds tot op zekere hoogte verdelen, heeft het principe van de scheiding tussen Kerk en Staat sterk bijgedragen tot het voortbestaan van de VS. En we zullen later argumenteren dat het, ogenschijnlijk paradoxaal

ook heeft bijgedragen tot de uitzonderlijke lage graad van ontkerkelijkheid in de VS. Godsdienstoorlogen zoals in het oude Europa zijn erdoor vermeden. De verschillende stromingen binnen het protestantisme genereren op zich al een dynamiek die leidt tot een steeds grotere diversificatie. Zij leggen (elk op hun eigen manier) grote nadruk op het individuele geloof, kennen thema's zoals het priesterschap van alle gelovigen, zijn vaak georganiseerd als basisgemeenschappen, prediken de overbodigheid van een klerikale en/of supralokale hiërarchie (cfr. de organisatie van kerken volgens een "congregational" versus een "episcopalian" model) en zo meer ... Voeg daarbij een enorm uitgebreid territorium, diverse nationale, etnische en taalkundige achtergronden, gecombineerd met de weigering van de overheid om één bepaalde kerk of stroming te begunstigen en men begint een idee te krijgen van de steeds grotere religieuze verscheidenheid in de VS.

Het is zeer moeilijk zelfs maar een schatting te geven van het aantal kerken of, beter gezegd, "denominaties" waarbij men vaak opsplitsingen heeft van eenzelfde denominatie tussen noord en zuid, op basis van ras of taal, opsplitsingen op theologische gronden en puur lokale organisaties. De schattingen van het aantal denominaties hangen

af van de definitie die men hanteert om een beweging als een aparte denominatie of kerk te herkennen, maar het zijn er zeker meer dan duizend. *The Encyclopedia of American Religions*, uitgegeven door J. Gordon Melton (ed.) bespreekt ongeveer 1200 verschillende strekkingen. Een ander werk, zoals *The Handbook of Denominations in the United States* van Frank S. Mead, Samuel S. Hill & Craig D. Atwood (Nashville, Tennessee, 2005) neemt in zijn twaalfde editie 430 bladzijden de tijd om een overzicht te geven, terwijl een concurrerend werk op een gelijkaardig aantal bladzijden claimt (als enige?) volledigheid te bieden: *The Complete Guide to Christian Denominations: Understanding the History, Beliefs, and Differences* samengesteld door Ron Rhodes, Eugene (Oregon), 2005.

De duizelingwekkende religieuze diversiteit in de VS kan men iets aanschouwelijker maken door even te kijken naar de grote criteria die men hanteert in de "American Religious Identification Survey" (ARIS), waarvan we straks een aantal recente cijfers zullen bespreken.¹³ ARIS werd uitgevoerd tussen februari en november 2008, en gepubliceerd in maart 2009. Het rapport verwerkt de antwoorden van 54.461 volwassen Amerikanen die men heeft opgebeld op zowel vaste lijnen als draagbare

telefoons en geconfronteerd met de vraag "What is your religion, if any?" ARIS gebruikt dertien grote categorieën die dan weer uiteenvallen in meer specifieke denominaties, waarvan sommige slechts zeer losse verbanden zijn. Maar er bestaan heel wat kerken die eigenlijk niet passen in een dergelijk schema omdat zij de facto beperkt zijn tot één bepaalde, lokale congregatie. Maar om grote groepen te onderscheiden start men bij (1) de Katholieke Kerk. Zij vormen eigenlijk de grootste groep. De VS zijn ideologisch een protestants land – de elite is weliswaar niet meer uitsluitend WASP (White Anglo-Saxon Protestant) – en ook procentueel zijn er meer protestanten dan katholieken, maar de protestanten vormen geen blok. Katholieken tot op zekere hoogte wel: in 2008 waren zij de grootste, monolithische groep met 25,1 % van de volwassen bevolking. Het aantal katholieken blijft stabiel in de VS door een continue influx van vooral Mexicaanse en Zuid-Amerikaanse migranten. In de VS zijn natuurlijk zowel katholieken van de Roomse als van de Griekse en de Oosterse ritus aanwezig, en onderscheidt men verder vele talen en nationale achtergronden (Hispanics, Italianen, Polen,...), maar die verschillen zijn niet van dezelfde aard als het mozaïek waaruit de protestantse bevolking is opgebouwd. Daarna komen kerken die ARIS omschrijft als (2) Mainline Christian. Zij verliezen al jaren terrein en we zouden ze eigenlijk op de derde plaats moeten vermelden: zij vertegenwoordigen ongeveer 12,9 % van de bevolking. Dit zijn in feite een hele reeks protestantse of Oosters-orthodoxe kerken die als gemeenschappelijke kenmerken vooral hebben dat ze *niet* katholiek zijn, een zekere ouderdom kennen, vaak terug gaan op stromingen die reeds in de Oude Wereld ontstaan zijn, die een zeker organisatorisch niveau hebben en die men maatschappelijk tot het establishment kan rekenen. Het gaat dan over *Methodisten, United Methodist, African Methodist, Lutheranen, Presbyterianen, Episcopalian/Anglican, United Church of Christ/Congregational, Reformed/Dutch Reform, Disciples of Christ, Moravian, Quaker, Orthodox (Greek, Russian, Eastern, Christian)*. De derde familie vormen (3) de Baptist Churches. Die zijn meestal slechts in losse verbanden (*conventions*) van kerken gegroepeerd, maar wanneer men ze allemaal samen neemt, vormen zij

de tweede grootste familie met 15,8 % van de bevolking.

Het anticommunisme van die tijd kreeg een christelijke legitimatie.

Als belangrijkste verenigingen van Baptist Churches kent men de *Southern Baptist, American Baptist, Free-Will, Missionary, of African-American denominations*. De vierde klasse betreft mensen die zich generisch als christenen bestempelen, zelfs als zeer overtuigde christenen, maar zonder dat deze overtuiging hen exclusief heeft doen kiezen voor één welbepaalde kerk. Samen, en we zullen straks zien hoe men probeert deze zeer heterogene groep rond een aantal thema's "samen" te brengen, gaat het om 14,2 % van de bevolking. ARIS omschrijft hen dus als (4) Christian Generic. Zij bestempelen zichzelf algemeen als *Christian, Protestant, Evangelical/Born Again Christian, Born Again, Fundamentalist, Independent Christian, Missionary Alliance Church, Non-Denominational Christian*. De Pinkster-Kerken (3,5 %) zijn hiervan dus te onderscheiden (5): *Pentecostal / Charismatic: Pentecostal, Assemblies of God, Full Gospel, Four Square Gospel, Church of God, Holiness, Nazarene, Salvation Army*. Onder (6) Protestant Denomination vindt men dan een aantal stromingen die in de VS ontstaan zijn of zich gereorganiseerd hebben en die een sterke tot zeer losse band vertonen met het protestantisme van Europese origine. Zij hebben ook zeer wisselende visies op de verhouding tussen judaïsme en christendom, kerk en staat, christendom en pacifisme (denk aan de Mennonieten), en zijn dus een wel zeer losse groep. Het gaat samen om 3,1 % van de inwoners. Men onderscheidt *The Churches of Christ, Seventh Day Adventist, Mennonite, Brethren, Apostle, Covenant, Christian Reform, Jehovah's Witness, Christian Science, Messianic Jews*. Een aparte plaats krijgen (7) de Mormonen ("The Church of the Latter Day Saints"), omdat sommigen hen eigenlijk niet meer beschouwen als een christelijke stroming, maar zien als een aparte, nieuwe godsdienst. Er waren in 2008 volgens de extrapolaties van ARIS ongeveer 3.158.000 volwassenen die zichzelf als Mormonen beschouwden, wat neerkomt op 1,4 % van de bevolking. Onder de niet-christelijke godsdiensten onderscheidt men verder (8) het Judaïsme (zonder verdere onderverdeling: 1,2 %). Daarnaast (9)

een hele reeks Eastern Religions (0,9 %): *Buddhist, Hindu, Taoist, Baha'i, Shintoist, Zoroastrian, Sikh*. Als tiende godsdienst, ook zonder onderverdelingen, komt dan de Islam met 0,6 %. Wel zeer ruim gespecificeerd maar numeriek van geen enkele betekenis zijn dan (11) de zogenaamde New Religious Movements and Other Religions: *Scientology, New Age, Eckankar, Spiritualist, Unitarian-Universalist, Deist, Wiccan, Pagan, Druid, Indian Religion, Santeria, Rastafarian*. De mogelijkheden worden uitgeput met (12): *Nones: None, No religion, Humanistic, Ethical Culture, Agnostic, Atheist, Secular*. Het is opvallend dat het aantal mensen dat geen enkele religie opgaf, ten opzichte van 1990 bijna verdubbeld is: 15 % nu tegenover 8,2 % in 1990. En tenslotte zijn er natuurlijk ook mensen die weigerden te antwoorden of stelden dat ze het zelf niet weten: (13) *Refused: Don't Know*. Ook hier een verdubbeling van 2,3 % naar 5,2 %. Anderzijds zag, over de verschillende denominaties heen, meer dan één derde van de ondervraagden (34%) zichzelf als "Born Again or Evangelical Christians".

De recente Gallup-polls komen tot gelijkaardige conclusies: 77 % van de bevolking noemt zich nu christelijk. In 1948, wanneer deze polls startten, was dat nog 91%. Ongeveer 12 % geeft aan geen religie te hebben.¹⁴

De VS zijn en blijven dus een zeer religieus land. Een rondvraag, gepubliceerd op 28 januari 2009 ("State of the States: Importance of Religion"¹⁵), leert dat 65 % van de volwassen bevolking in de VS stelt dat religie belangrijk is voor hun dagelijks leven. Zelfs in de minst religieuze staten zoals Vermont en New Hampshire stellen toch nog respectievelijk 42 en 45 % van de geïnterviewden dat religie een belangrijk onderdeel van hun dagelijks leven is. Er zijn trouwens maar vier staten waar minder dan de helft van de geïnterviewden stelden dat religie geen belangrijke rol speelt in hun leven. In Maine en Massachusetts gaat het om telkens 48 %. In Oregon and in Vermont kiest ongeveer een vierde van de bevolking ervoor geen religieuze identificatie op te geven. In alle andere staten is religie een essentieel onderdeel van de identiteit en een dagelijkse realiteit: met als absolute toppers natuurlijk Mississippi met 85 %, gevolgd door Alabama (82 %)

en andere staten van “the Bible Belt”. Globaal genomen over de VS is voor 65 % van de bevolking religie bepalend voor het dagelijks leven; voor 34 % niet en slechts 1 % heeft niet geantwoord of wist het niet. Deze religiositeit kan dus vele vormen aannemen, niet allemaal trouwens georganiseerde vormen of zeker niet altijd gekoppeld aan kerkbezoek. Maar de percentages van mensen die, bijvoorbeeld, individueel of als gezin dagelijks bidden of dagelijks in de Bijbel lezen, zijn ongekend voor de geïndustrialiseerde wereld.

“Civil religion”

De toenemende religieuze diversiteit en de “wall of separation” begonnen al snel na de Onafhankelijkheid problematisch te worden voor de eenheid van het land. De inwoners waren quasi exclusief christelijk, maar zelfs toen was er geen eenheid mogelijk binnen het christendom. In de 19de eeuw kregen de VS dan te maken met massale immigraties waardoor groepen ontstonden die een nationaal-etnische afkomst combineerden met een nationale taal en vooral een nationale vorm van religie: zo kreeg men zeer grote groepen van bijv. Ierse katholieken, van Duitse katholieken naast Duitse lutheranen, van Poolse katholieken naast Poolse joden, Russische joden naast Russisch-orthodoxen, Zweedse lutheranen, enzoverder. Ook de politieke loyaliteit van al deze groepen baarde kopzorgen: zouden katholieken in eerste instantie de richtlijnen volgen van het Vaticaan of van het Congres? John F. Kennedy, de eerste (en enige) president (1961-1963) met een katholieke achtergrond, werd nog met deze vraag geconfronteerd in verkiezingsdebatten. Om te vermijden dat de cohesie van de VS verloren zou gaan, moest men een bindmiddel ontwikkelen. Het uitroepen van één welbepaalde vorm van religie, het verheffen van één vorm van het christendom tot staatskerk bijvoorbeeld, was nu helemaal onmogelijk geworden maar men had iets nodig dat de vele godsdiensten en denominaties kon overstijgen. Dus koos men voor een vorm van “civil religion” waarin het land zelf het voorwerp werd van religieuze verering en het staatsburgerschap een religieuze aura kreeg.¹⁶ Een bijbels messianisme werd geprojecteerd op de natie zelf. Amerika is het Beloofde Land. Niet enkel in de christelijke, religieuze zin waarin kleine splintergroepen hun religieuze utopie in

realiteit konden omzetten door in de Nieuwe Wereld opnieuw te beginnen: ver weg van staats- en staatskerkcontrole. Het hele land is het nieuwe Zion: ook in de seculiere, politieke en economische zin van “the American Dream.” Bovendien heeft het land zich het typische puriteinse thema van de uitverkorenheid eigen gemaakt: de VS zijn “God’s own country” en hebben een missie, een zending in de wereld. Men kan dus spreken van een politieke Ersatz-religie die reeds een aantal algemene, onderhuidse christelijke kenmerken vertoont, maar in de 20ste eeuw, vooral ten tijde van de Koude Oorlog, zijn daaraan ook expliciet christelijke, of toch monotheïstische thema’s toegevoegd. Deze versterking van het christelijke gehalte dient men dan te begrijpen als reactie tegen het atheïstische communisme.

Deze “civil religion” kan men met Manfred Brocker definiëren als “het geheel van geloofsovertuigingen, symbolen en rituelen die de burger verbinden met het politieke gemenebest en dit gemenebest in zijn instellingen en vertegenwoordigers transcendent laat lijken. Het geeft de waarden aan die boven de menselijke keuzevrijheid onttrokken zouden moeten zijn en stelt zowel de geschiedenis als de toekomst van de natie in een openlijk zingevend geheel.”¹⁷ Bovendien beschikt deze religie van de natie ook over een vorm van voorvaderverering (*the Pilgrim Fathers and the Founding Fathers*), van heiligen- en martelarenverering, inclusief schrijven zoals het Lincoln Memorial, en natuurlijk van riten en symbolen zoals de verering van de vlag en het alomtegenwoordige volkslied waardoor het land bij elke sportwedstrijd als een zingevende eenheid geprezen wordt: “the land of the free and the home of the brave.” De nationale religie heeft zelfs een politiek-religieus “credo”: “the American’s Creed”, aangenomen door het congres in 1918 als een samenvatting van de Amerikaanse democratie waarin de rol van de individuele burger omschreven wordt als morele plicht, ja zelfs als een *emotionele* plicht tegenover de waarden, de martelaren en de symbolen van die natie. Het emotionele element in de Amerikaanse godsdienst is zeker reeds van bij de aanvang aanwezig geweest en het is door de verschillende Awakenings (Opwekkingsbewegingen) vanaf de achttiende eeuw regelmatig herhaald. Maar in dit credo hebben, op een zeer merkwaardige manier, elementen uit het politieke

rationalisme van de Verlichting een duidelijke romantische, met name emotionele, religieuze en nationalistische inkleuring gekregen.

*I believe in the United States of America as a Government of the People, by the People, for the People;
whose just powers are derived from the consent of the governed;
A democracy in a republic, a sovereign Nation of many Sovereign States;
a perfect Union, one and inseparable;
established upon those principles of Freedom, Equality, Justice, and Humanity for which American Patriots sacrificed their Lives and Fortunes.
I therefore believe it is my duty to my country to Love it;
to Support its Constitution; to obey its laws; to Respect its Flag;
and to defend it against all enemies.*

Van dagelijks belang, doordat het in scholen gereciteerd wordt tegenover het symbool van de natie, de “stars and stripes”, is de *Pledge of allegiance*.

*I pledge allegiance to the flag of the United States of America
and to the Republic for which it stands,
one Nation under God,
indivisible, with liberty and justice for all.*

Het zinnetje “one nation under God” is pas toegevoegd in 1954, onder president Eisenhower (1953-1961), in volle Koude Oorlog, als een manifest tegen het atheïstische communisme. Het heeft aanleiding gegeven tot heel wat protesten door mensen die het zien als een inbreuk op de scheiding van Kerk en Staat.¹⁸ Zelfs wanneer men die frase weglaat, blijft de eed een religieuze dimensie behouden. Maar men ziet in deze periode zeer duidelijk dat de seculiere politieke Ersatz-religie duidelijk een meer christelijke of tenminste toch monotheïstische inkleuring krijgt. Ook het nieuwe nationale motto dient in deze context begrepen. Het oudere motto, dat her en der nog steeds gebruikt wordt, was in het Latijn gesteld en was puur seculier: “E pluribus unum - Uit velen één”. Het was een verwijzing naar de eenheid van de vele staten en als het al verwees naar de ideologische en religieuze diversiteit van de burgers, dan inderdaad enkel naar die eenheid in de diversiteit. Het tweede motto – “In God we trust” – dat de

VS pas in 1956 hebben aangenomen, maar dat iedereen al langer kende van op de dollarbiljetten, is ontegensprekelijk religieus en lijkt zelfs meer specifiek te suggereren dat het verwijst naar een persoonlijke god: met name een godheid waarmee een morele en emotionele band van vertrouwen überhaupt mogelijk is.

De scheiding tussen Kerk en Staat: het Hooggerechtshof versus the Evangelicals

Hoewel de jaren '50 dus een expliciete kerstening van het politieke discours gezien hebben of op zijn minst toch een evolutie in de richting van een vorm van theïsme, ging de scheiding tussen Kerk en Staat op andere vlakken steeds verder. Dit gebeurde vooral onder impuls van het Hooggerechtshof en op basis van de interpretatie van de twee religieuze clausules van het Eerste Amendement. We geven een kort overzicht van een aantal maatregelen die betrekking hebben op het Staatsonderwijs. We hebben het enkel over onderwijs dat door de staat georganiseerd wordt: in privéscholen doet men wat men wil, maar deze krijgen dan ook geen staatssubsidiëring. In 1948 werd het verboden godsdienstondericht te organiseren in staatsscholen. Vanaf 1962 waren ochtendgebed of Bijbellesing verboden, ook wanneer men hieraan vrijwillig wou participeren. In 1968 besliste men geen creationisme in de biologielessen te doceren. In 1980 trok men de conclusie dat men ook geen religieuze symbolen of religieuze teksten zoals de 10 Geboden meer in de klaslokalen mocht ophangen. Voeg daarbij maatschappelijke en wettelijke ontwikkelingen ten voordele van de gelijkberechtiging van homoseksuelen en lesbiennes, en uitspraken van het Hooggerechtshof over het recht op abortus (1973) en men krijgt een reeks van thema's die meer en meer christenen begonnen te interpreteren als een inmenging van de staat of, meer bepaald, de "seculiere humanisten" die volgens hen de staat "gekaapt" hebben, in de levenssfeer van de christelijke meerderheid. Jerry Falwell (1933-2007) maakte deze analyse en startte in 1979 een organisatie genaamd *The Moral Majority*.

Na de zogenaamde *Monkey Trial* (het Scopes-proces in 1925¹⁹) waarin de strijd tussen Darwinisme en Creationisme een enorm publiek forum had gekregen en de

fundamentalistische opvattingen voor een groot deel van de publieke opinie belachelijk gemaakt waren, hadden heel wat fundamentalistische christenen besloten zich terug te trekken uit de publieke sfeer: uit het publieke, politieke en intellectuele leven. Als een soort interne isolationisten gingen zij zich concentreren op het einde der tijden en het winnen van zielen zonder trachten te wegen op het beleid. Dit isolationisme zal pas doorbroken worden in wat men eigenlijk de tweede golf van het fundamentalisme dient te noemen, met een beweging die men doorgaans aanduidt als "the evangelicals" of als "evangelical Christians."²⁰ Mensen zoals Billy Graham (°1918) stuurden het conservatieve christendom in de VS een andere richting uit. Strikte fundamentalisten, zoals Bob Jones (1883-1968), bleven voor non-participatie kiezen, dus spreekt men hier beter van "evangelicals" dan van fundamentalisten.²¹ Vanaf de jaren '50 startte Billy Graham zijn *Christian Crusades*, in de traditie van de Opwekkingsbewegingen die het Amerikaanse christendom sinds de 18de eeuw gekend had: hij trok rond, organiseerde massabijeenkomsten en maakte gebruik van moderne media. Het anticommunisme van die tijd kreeg een christelijke legitimatie. Dit gebeurde trouwens in zeer ruime zin: elke vorm van sociaal beleid werd door deze christenen gezien als een voorafkondiging van het communisme en dus van het atheïsme. Ook op buitenlands vlak steunden zij probleemloos de meest gewelddadige rechtse dictaturen vanuit een anticomunistische logica. De "evangelicals" hebben de calvinistische orthodoxie met haar nadruk op de predestinatie in feite vervangen door Arminianisme dat een grotere nadruk legt op de vrije wil en op het persoonlijke initiatief. Zij geloven in een natuurlijk bondgenootschap tussen parlementaire democratie (in eigen land), vrijmarkteconomie (ja zelfs "wild" kapitalisme) en christendom.

De denominaties worden trouwens zelf ondernemingen en het christendom wordt een product: zij gebruiken technieken uit de moderne marketing en verwerven een grote expertise in *fundraising*. De afwezigheid van staatssteun maakt ook het religieuze landschap tot een onderdeel van het economische landschap. Clerici zijn afhankelijk van giften en zijn dus verplicht zichzelf en hun kerken te verkopen, de gelovigen

"waar voor hun geld" te geven en te blijven motiveren. Het element entertainment voegt zich in de moderne tijden bij de quasi oneindige keuzemogelijkheden van de religieuze consumenten tussen diverse kerken en denominaties die allemaal concurreren voor hun steun, in spirituele en materiële zin. Subsidies door de staat voor een of meerdere godsdiensten creëren een zogenaamde "luie" clerus, maar in de religieuze supermarkt van de VS moet elke predikant zijn gelovigen actief werven.²² Het religieuze landschap is, zoals we gezien hebben, enorm versplinterd, maar de meeste mensen in de VS geloven wel "iets" en de meesten zijn zelfs aanhanger van een vorm van het christendom. Alleen maakt het weinig uit welke vorm: dat is in de traditie van het Amerikaans-religieuze individualisme en emotionalisme vanuit "economisch" standpunt een kwestie van persoonlijke smaak en vanuit "politiek" standpunt een kwestie van privacy. Kerken hebben, in een land waar een zeer grote sociale en economische mobiliteit bestaat, zowel in aantal mensen die verhuizen, het aantal keer dat ze in hun leven verhuizen en in de afstanden die ze daarbij afleggen, een sociaal integrerende functie voor nieuwkomers. Voor elke sociale laag, voor elk opleidingsniveau, voor elk ras, voor elke ideologische achtergrond bestaat een kerk of een denominatie die ongeveer dat segment van de bevolking bedient en integreert. Te weten tot welke denominatie iemand behoort, is veel minder belangrijk dan de wetenschap dat iemand in het sociaal-religieuze weefsel past. Veel Amerikanen menen ook dat moraliteit gefundeerd moet zijn in geloof. En ook hier geldt weer een post- of meta-ideologische visie dat het niet veel uitmaakt *welk* geloof. Zoals Eisenhower al zei: "Our government makes no sense unless it is founded in a deeply felt religious faith – and I don't care what it is."²³ Men kan deze situatie vergelijken met wat men in de marketing aanduidt als *mass customization*:²⁴ het zoeken van de optimale verhouding tussen een massaal productieproces en een gesegmenteerde markt waarin men een basisproduct kan aanpassen aan de wensen van de individuele klant en zo consumptie kan koppelen aan de individuele nood aan eigenheid: de consument kan zich, ondanks de massaproductie, toch individueel profileren en wel via zijn consumptiepatroon. Op het menu staan enkel hamburgers, maar de

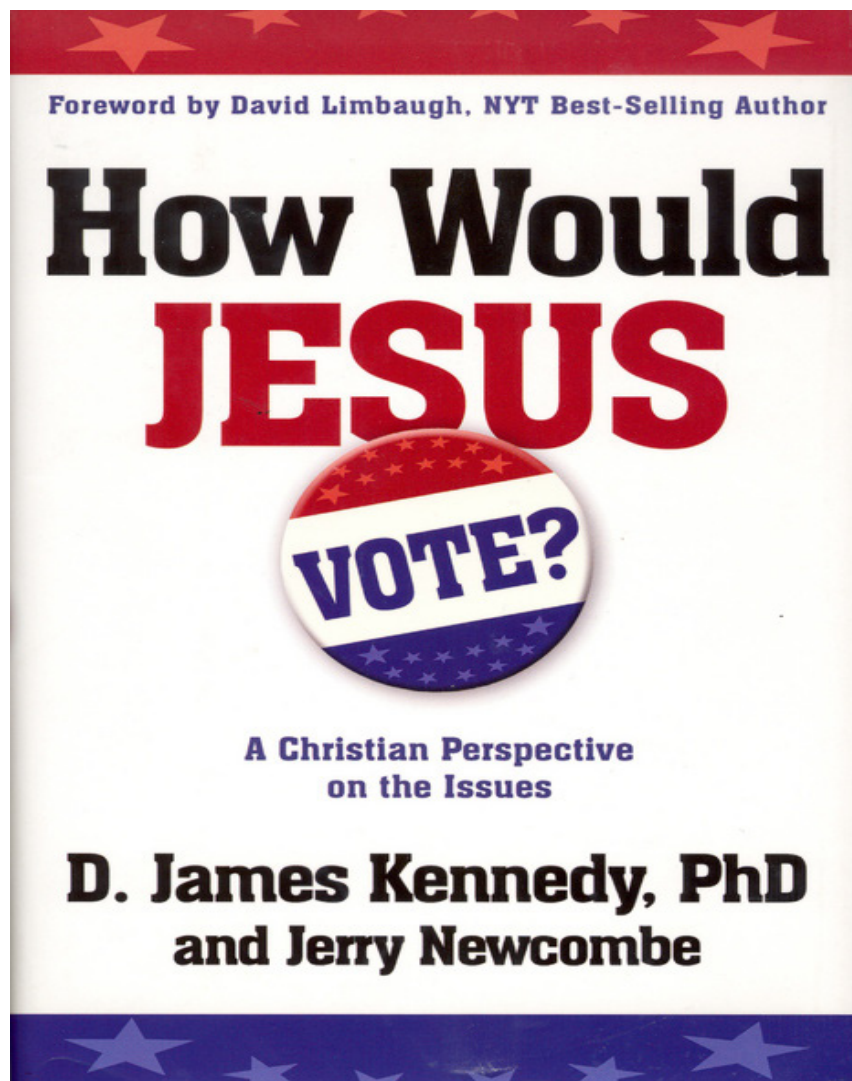
waitress geeft U een *pleroma* aan keuzes, gaande van vier vormen van *cuisson*, tot vijf verschillende sauzen op de hamburger en zelfs tien verschillende dressings op één en dezelfde salade.

Het belangrijkste politieke aspect van *The Moral Majority* was het streven naar een eenheid binnen de enorme diversiteit van religieus rechts. Het initiatief van de TV-predikant bracht diverse strekkingen samen op basis van een gemeenschappelijke vijand: christelijke bewegingen die qua theologie (bijvoorbeeld trinitariërs versus unitariërs, katholieken versus protestanten) en kerkstructuur ("papisten", episcopalianen, presbyterianen, congregationalisten,...) elkaars tegengestelden zijn, komen in een soort postideologisch of toch postdogmatisch pragmatisme samen om te ageren tegen specifieke thema's zoals abortus, de holebi-beweging, de evolutieleer, het ochtendgebed en tegen wat zij in het algemeen "secular humanism" noemen. Deze supra-denominatiele wil om te wegen op de politiek neemt ook een zeer concreet karakter aan via het Amerikaanse systeem van "voter registration". Tegenover politieke kandidaten en verkozenen kan religieus rechts stellen te beschikken over een groot potentieel aan stemmers aan wie zij stemadvies kunnen geven of, zoals dat heet, objectieve informatie verstrekken over het stemgedrag en de opvattingen van de verkozenen en de kandidaten met betrekking tot een reeks thema's die zij willen aankaarten.

De Evangelicals hebben lang geprobeerd dit te doen door rechtstreeks te wegen op de presidentsverkiezingen maar zijn hierin ook lang teleurgesteld. De democraat Jimmy Carter (1977-1981) was weliswaar een "born again Christian" met Southern Baptist achtergrond maar zijn buitenlandse politiek vond men te irenisch en zijn binnenlandse politiek, vooral dan met betrekking tot vrouwenrechten en abortus, te liberaal. Daarom steunden zij actief de Republikeinse kandidaat Ronald Reagan (1981-1989): het is in deze periode dat het reële politieke potentieel van de "Evangelicals" begon door te dringen tot de politieke machthebbers. Maar, eens verkozen, bleken deze machthebbers niet zomaar bereid te luisteren naar de lobbygroepen die claimden voor hun verkiezing gezorgd te hebben. Daarom besloot een van de rijkste

en machtigste TV-predikanten, Pat Robertson (° 1930), het hoofd van CBN, *the Christian Broadcasting Network*, zelf een gooi te doen naar de politieke macht door te trachten in de voorverkiezingen verkozen te worden als Republikeinse presidentskandidaat. Ondanks zijn aanvankelijk succes, en mede door het plots opduiken van een aantal financiële en seksuele schandalen omtrent predikanten haalde hij het niet. De kandidaat van het Republikeinse establishment, Bush Sr. haalde het en hij werd uiteindelijk ook verkozen tot president (1989-1993). Door de stunt van Robertson was het politieke belang van deze christenen echter voor iedereen duidelijk geworden. Men berekende dat men verkozen kon worden door "only evangelicals". Dus de stemmen van katholieken, joden en mainstream-protestanten waren niet meer strikt noodzakelijk. Pat Robertson was in 1987 een van de oprichters van de organisatie die *The Moral Majority* heeft afgelost. *The Christian Coalition of America*. De grote

gangmaker hiervan was lang een jonge republikeinse "wonder boy": Ralph Reed (°1961). In 1995 haalde hij nog de frontpagina van *Time Magazine* met het dubbelzinnige bijschrift "The Right Hand of God". Reed is nu, zoals dat heet, wat op de achtergrond getreden. Onthullingen over zijn financiële banden met de fraudeur Jack Abramoff en zijn rol in een schandaal rond Native American Casino's hebben hem de das omgedaan. Reed had geld aanvaard van een casino van de ene Indianenstam om op religieuze gronden campagne te gaan voeren tegen de zonde van het gokken; wat in werkelijkheid specifiek gericht was tegen het openen van een casino door een rivaliserende stam. Bij zijn gooi naar een persoonlijk politiek mandaat in Georgia kon hij bij de kiezers niet bepaald op genade rekenen.²⁵ Maar Reed is wel verantwoordelijk geweest voor het opstellen van christelijk-conservatieve adressenlijsten met, naar verluidt, ca. 2,5 miljoen adressen. Dit combineerde hij met een bewuste poging

om zo veel mogelijk een machtsbasis uit te bouwen van onderuit, door het construeren van een rechts-religieuze “grassroots beweging” en door in eerste instantie aanwezig te zijn in lokale raden en besturen, om van daaruit ook de hogere niveaus te veroveren.

Bush Senior wist Robertson dus de pas af te snijden. Hij is een *episcopelien* van een sociaal elitaire en cultureel-cerebrale Oost-kustdynastie. Bush Sr. en het republikeinse establishment ontgoochelden hun nieuwe achterban met een daadwerkelijke politiek waarin de “evangelicals” eigenlijk geen enkel punt van hun agenda gerealiseerd zagen. Mede door de ontgoocheling van dit deel van de republikeinse achterban kreeg de democraat Bill Clinton (1993-2000), een Southern Baptist, maar politiek en moreel gesproken een “liberal”, het volgende presidentschap. De bekering en de expliciete zelfstilering²⁶ van Bush Jr. als een *born again evangelical* en als een “verloren zoon” (2000-2008) kon de “evangelicals” opnieuw warm maken voor de Republikeinse partij. Maar hun steun heeft – zoals men weet – in 2000 niet bepaald een “land slide” veroorzaakt en Bush werd niet zozeer verkozen dan wel benoemd ten koste van Al Gore. We gaan de resterende bladzijde ons hier toegekend niet gebruiken om een overzicht te geven van de band tussen religie en politiek zoals die zich in de Bush-administratie heeft ontplooid. Dat is voldoende bekend: de persoonlijke religiositeit van Bush Jr., de religieuze sessies in het Witte Huis, de bijbelstudiegroepen, de gebeden aan de start van kabinetsraden, het benoemen van gelijkgezinden op belangrijke posten, en zoverder. Maar men moet wel stellen dat zelfs na acht jaar Bush de “checks and balances” van de VS eigenlijk hebben gewerkt en er niet zo heel veel werkelijk veranderd is. De binnenlandse strijdpunten van de “evangelicals” zijn nog steeds niet in hun voordeel beslecht: abortus is nog steeds legaal, de religieuze politiek in de openbare scholen en in de openbare instellingen is nog niet veranderd. Wel heeft de Bush-administratie zwaar gewogen op de financiële aspecten van een aantal religieus-ethische kwesties. In negatieve zin door in de VS zelf fondsen te schrapen voor, bijvoorbeeld, stamcelonderzoek of abortusklinieken of, in het buitenland, door bij ontwikkelingshulp christelijk geïnspireerde programma’s te ondersteunen,

zoals programma’s die tegen AIDS-ont-houding promoten boven het uitdelen van condooms. Maar de voornaamste concrete bijdrage tot een grotere interactie tussen staat en religie was natuurlijk de financiering van sociale programma’s op religieuze grondslag, de zogenaamde *Faith-based Initiatives*. We kunnen deze maatregelen hier niet bespreken, maar willen enkel nog de aandacht vestigen op het feit dat één jaar Obama ook op dat vlak niet geresulteerd heeft in een radicale breuk met het verleden. Over de Amerikaanse religiositeit en het irrationele messianistische verwachtingspatroon rond deze presidentskandidaat kan men uiteraard een apart artikel schrijven, maar we willen hier enkel opmerken dat hij de veel besproken *faith-based initiatives* gewoon lijkt verder te zetten. Er is een kleine naamswijziging gebeurd die misschien wijst op een accentverschuiving. De initiatieven worden nu beheerd door *The office of faith-based and neighborhood partnerships* maar dit bureau krijgt nog altijd advies van een raad van 25 vooral religieuze gezagsdragers.²⁷

Wel lijkt het alsof de Bush-jaren opnieuw een groep Amerikaanse christenen, en vermoedelijk een grote groep rechtse christenen, overtuigd heeft van de onwenselijkheid van een nauwe band tussen religie en politiek. Het *Pew Research Centre for the People and the Press* legde midden vorig jaar de volgende stelling voor: “Kerken en religieuze organisaties moeten zich bij politieke kwesties afzijdig houden en mogen hun opvattingen over dagdagelijkse sociale en politieke kwesties niet naar buiten brengen.”²⁸ In 2004 was slechts 44 % van de ondervraagden van oordeel dat kerken zich politiek afzijdig moesten houden. In 2008 antwoordde 52 % dat zij tegen inmenging waren. De omgekeerde visie, namelijk dat kerken wel dagdagelijkse sociale en politieke standpunten moeten innemen, is gedaald van 51 naar 45. Bovendien werd deze stelling gekoppeld aan een vraag om zich bekend te maken als democraat, als republikein of als onbeslist, en daaruit blijkt dat de omslag van een meerderheids- naar een minderheidsstandpunt te verklaren is als een omslag binnen de groep van zelfverklaarde republikeinen. De visie van de democraten is in die vier jaar ongeveer gelijk gebleven: 51-52 % tegen. Maar bij de onbesliste stemmers zien we dat de meerderheid nu tegen is: in 2004: 45 %, maar in 2008

al 55%. Bij de zelfverklaarde republikeinen was in 2004 slechts 37 % tegen inmenging van religie in politiek. In 2008 was dat 51 % geworden. De Bush-jaren hebben er dus voor gezorgd dat een meerderheid van de bevolking gekant is tegen een nauwe band tussen politiek en religie.

Noten:

¹ Ik verwijs ook graag naar een ruimere historische behandeling van de verhouding tussen politiek en religie in de VS die zal verschijnen onder de titel “Omega: eschatologie, christelijk fundamentalisme en de VS-politiek” in het boek *Christendom en Filosofie*, uitgegeven door Danny Praet & Nel Grillaert. Het betreft een bundel gebaseerd op de eerste lezingenreeks van het Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities (CSCT) van de Universiteit Gent: te verschijnen begin 2010 bij Academia Press te Gent.

² We spreken over de Engelse kolonisatie omdat hier de grondslag is gelegd voor de relatie tussen religie en politiek in de VS. De oudste christelijke vestiging op het latere territorium van de VS was natuurlijk katholiek en Spaans, in Florida, waar San Agustín (Saint Augustine) gesticht is in 1565. Florida werd pas aan de VS toegevoegd in 1845, maar voor alle staten die van een Spaanse, Mexicaanse, Franse of Russische hegemonie overgingen tot de VS geldt dat daar ook de oude verhouding tussen Kerk en Staat ophield te bestaan.

³ Withrop S. Hudson, *Religion in America. An historical account of the development of American religious life*. New York, 1965, p. 11 voor verdere verwijzingen. Zie voor alle aspecten van de religieuze geschiedenis van de VS ook de 1192 pagina’s van Sydney E. Ahlstrom, *A religious history of the American People*. Second edition with a new foreword and concluding chapter by David E. Hall. New Haven & London, 2004, hier met name I, 7, p. 99-119: “Empire, commerce, and religion: a survey of early colonization.”

⁴ De officiële naam van deze denominatie is de *Society of Friends*, heden de *Religious Society of Friends*. De hoofdstad van Pennsylvania, Philadelphia (“Stad van de Broederlijke Liefde”), is uiteraard ook een verwijzing naar het christelijke egalitarisme van deze strekking, die teruggaat op George Fox (1624-1691). Fox en zijn volgelingen leggen de nadruk op “het innerlijke licht”: hun oorspronkelijke naam was trouwens “Kinderen van het Licht”. Centraal staat hun geloof in de aanwezigheid van de Heilige Geest in elke mens. Ten opzichte van

de “mainstream” protestantse Bijbelgerichtheid stellen zij de Heilige Geest als inspiratiebron van de Schrift dus nog hoger dan de autoriteit van de Bijbel. ‘Quaker’ is een geuzennaam, spottend gegeven door een rechter die door Fox aangemaand werd te beven voor de Wrake Gods, of als spot voor de lichamelijk-emotionele uitbarstingen tijdens de stille bijeenkomsten, waarbij de leden samen in stilte wachten tot iemand de gave van de Geest krijgt en geroepen wordt te getuigen. Quakers verwerpen doorgaans elke priesterlijke hiërarchie, en zijn zeer vaak in conflict gekomen met de overheden: velen zijn als martelaren gestorven omdat ze weigerden eden af te leggen, belastingen te betalen of legerdienst te vervullen. Deze veelzijdige autonomie van de gelovigen en hun vrijwillige gemeenschappen hebben uiteraard gezorgd voor een groot aantal afsplitsingen – schisma’s – binnen deze beweging. Afsplitsingen zijn dan gemotiveerd door het wel of niet instellen van een clerus, discussies over de verhouding tussen de autoriteit van de Bijbel en het Innerlijke Licht, enzoverder. Men schat het aantal “Friends” in de VS nu nog rond de honderdduizend. Zie Ahlstrom, o.c. (nr. 3), pp. 206–213.

⁵ Ahlstrom, o.c. (nr. 3), pp. 166–167 voor Williams en Hutchinson; pp. 572–573 voor het judaïsme. Er waren al ca. 1654 joden vanuit Brazilië naar Nieuw Amsterdam gekomen; de families die in 1763 het synagogegebouw lieten inwijden, kwamen rechtstreeks uit Nederland.

⁶ In twee artikels voor *Die Presse*: “Der nordamerikanische Bürgerkrieg”, No. 293, 25 Oktober, 1861 en “Der Bürgerkrieg in den Vereinigten Staaten”, *Die Presse*, Nr. 306, 7 November 1861.

⁷ Een Nederlandse vertaling van deze (zeer korte) speech vindt men in J.P. Guépin (ed.), *Schokkende redevoeringen*. Amsterdam, 1990, p. 563.

⁸ Met name in artikel 6 van de Grondwet: “The Senators and Representatives before mentioned, and the members of the several State Legislatures and all executive and judicial Officers, both of the United States and of the several States, shall be bound by Oath or Affirmation, to support this Constitution; but no religious test shall ever be required as a qualification to any office or public trust under the United States.”

⁹ We verwijzen naar het begin van de Verklaring: “When in the course of human events, it becomes necessary for one people to dissolve the political bands which have connected them with another, and to assume among the powers of the earth, the separate and equal station to which the *Laws of Nature and of Nature’s God* entitle them, a decent respect to the opinions

of Mankind requires that they should declare the causes which impel them to the separation. We hold these Truths to be self-evident, *that all Men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty, and the Pursuit of Happiness*, that to secure these rights, governments are instituted among men, deriving their just powers from the consent of the governed, that whenever any form of government becomes destructive of these ends, it is the right of the people to alter or to abolish it, and to institute new government, laying its foundation on such principles, and organizing its powers in such form, as to them shall seem most likely to effect their safety and happiness.”

¹⁰ “Done in convention by the unanimous consent of the States present, the seventeenth day of September in the Year of our Lord one thousand seven hundred and eighty seven and of the Independence of the United States of America the twelfth in witness whereof we have hereunto subscribed our names, ...”

¹¹ Geciteerd in Garry Wills, *Head and Heart. American Christianities*. New York, 2007, p. 199–200, met verdere verwijzing naar Merill D. Peterson (ed.), *Thomas Jefferson: Writings*. (Library of America, 1984), p. 510. Zie ook van Garry Wills: *Under God: Religion and American Politics*, New York 1990.

¹² Zie Reinder Bruinsma, *Geloven in Amerika. Kerken, geschiedenis en geloof van christenen in de Verenigde Staten*. Zoetermeer, 1998, pp. 199–201 met verdere verwijzingen.

¹³ Het rapport, samengesteld door Barry A. Kosmin & Ariela Keysar kan men online raadplegen op deze URL: http://b27.cc.trincoll.edu/weblogs/AmericanReligionSurvey-ARIS/reports/p1a_belong.html

¹⁴ Frank Newport, “This Easter, Smaller Percentage of Americans Are Christian.” *Gallup Poll Briefing*, 4/10/2009, p. 1.

¹⁵ Zie <http://www.gallup.com/poll/122075/Religious-Identity-States-Differ-Widely.aspx>

¹⁶ Een van de eerste besprekingen vindt men bij Sidney E. Mead, *The lively experiment: the shaping of Christianity in America*. New York, 1963. Robert N. Bellah, “Civil Religion in America.” in: *Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 96 (1), Winter 1967, p. 1–21; zie ook zijn *The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial*. Chicago, 1992. Zie ook het algemene werk van Emilio Gentile, de Italiaanse specialist van de religiositeit van totalitaire regimes: *Le religioni della politica: Fra democrazia e totalitarismi*. Roma & Bari, 2001. (Engelse vertaling: *Politics as religion*. Princeton, NJ, 2006), en zijn studie

van de VS: *La democrazia di Dio. La religione americana nell’era dell’impero e del terrore*.

Ibidem, 2008.

¹⁷ Manfred Brocker, “Einleitung” in: id. (ed.), *God Bless America. Politik und Religion in den USA*. Darmstadt, 2005, p. 9.

¹⁸ In de zaak Newdow versus US Congress, zie Manfred Brocker, “Die verfassungsrechtliche Dimension: Religionsfreiheit und das Verhältnis von Kirche und Staat.” in: id. (ed.), *God Bless America*, p. 50–67 voor een goed overzicht van allerlei dispuuten.

¹⁹ Zie hierover de bijdragen van Stefaan Blanche en Johan Braeckman: “‘You can’t make a monkey out of me’. Over het creationisme, van het apenproces tot Intelligent Design” te verschijnen in Danny Praet & Nel Grillaert (ed.), *Christendom en filosofie*. Gent: Academia Press, 2010 en ruimer “Het zweepstaartje als gids tot God: Intelligent Design.” in Danny Praet & Nel Grillaert (ed.), *Christendom en de wetenschappen*. Gent: Academia Press, 2010.

²⁰ Zie William Martin, *With God on our side*.

The rise of the religious right in America.

New York, 1996; revised edition 2005 voor de politieke strategie van religieus rechts tot G.W. Bush. Voor een algemene analyse van zijn ethiek: Peter Singer, *De president van goed en kwaad. De ethiek van George W. Bush*. Rotterdam, 2004; specifiek over de religieuze inspiratie en aspiraties van deze president: § 5, “De kracht van het geloof.”, pp. 99–121.

²¹ Wij gaan de term ook niet vertalen omdat “evangelicalen” of “evangelischen” voor ons vreemd klinken.

²² Zie de bijdrage van Freddy Mortier, “De onwaarschijnlijkheid, overbodigheid en schadelijkheid van theïsme” te verschijnen in de CSCT-bundel *Christendom en filosofie*, Gent: Academia Press, 2010, voor een aantal interessante beschouwingen rond de beperkte graad van secularisering in de VS.

²³ Geciteerd bij Garry Wills, o.c. (nr. 11), p. 453.

²⁴ Met dank aan mijn goede vriend Jim Barbour van Elon University, North Carolina: economieprofessor met een grote interesse voor de geschiedenis van het christendom, voor het koppelen van dit marketingconcept aan het Amerikaanse religieuze landschap, tijdens een discussie “in situ”.

²⁵ Zie James Carney, “The Rise and Fall of Ralph Reed.” in *Time Magazine*, 23/07/2006.

²⁶ Zie de kritische kanttekeningen van Craig Unger, *De ondergang van de familie Bush*. Roeselare, 2008, pp. 90–97 bij de officiële versie dat deze bekering in 1985 door Billy Graham zou gerealiseerd zijn. Andere kritische werken:

Kevin Philips, *American dynasty. Aristocracy, fortune and the politics of deceit in the house of Bush*. New York & London, 2004.

²⁷Zie <http://www.whitehouse.gov/administration/eop/ofbnp/about>

²⁸De stelling: "Churches and other houses of worship should keep out of political matters and not express their views on day-to-day social and political matters." Zie <http://people-press.org/report/445/religion-politics>